ETO: 398.332:323.1

Juliane Brandt

ÜNNEP ÉS EMLÉKEZET

A történelmi emlékezet konstrukciója felekezeti perspektívában[1]

Festival and Remembrance

Az utóbbi időben megnövekedett a történeti, illetve az egyéni és a kollektív emlékezet iránti érdeklődés. Ez a szakmai berkekben is tapasztalható jelenség (új témák felvetése, a megközelítési módok alkalmazása) nem feltétlenül történettudományi módszertani vitákból nőtt ki.

Kulcsszavak: történelmi emlékezet, felekezeti perspektíva, ünnep, nemzeti identitás

Jan Assmann német egyiptológus, aki jól ismeri az idevágó koncepciókat, úgy véli, hogy a gondolkodás fogalmi struktúráját lényegesen befolyásolja a 20. század tapasztalataival, kulturális helyzetével összefüggő három tényező: 1. az elektronikus médiumok tárolóképességének rohamos növekedése, amely csak a könyvnyomtatás feltalálásával hasonlítható össze, és egyfajta kulturális forradalommal ér fel; 2. a kortársaknak a saját hagyományuk iránti megváltozott magatartása, az „utó-koriság", vagyis annak érzése, hogy a történelem után élnek, az előbb történteket legfeljebb kommentálhatják; 3. a részt vevő nemzedékek kihalása, melyek a 20. század történetének, katasztrófáinak tanúi voltak. Mindez az „autentikus" emlékezés, illetve az egyéni tapasztalat és kollektív tudás viszonyának a kérdését új formában vetette fel.[2]

E kulturális kihívások mellett nyilvánvalóan a szűkebb értelemben vett szakmai megfontolások is szerepet játszottak abban, hogy pl. a társadalomtörténészek is fokozottabb érdeklődéssel fordultak az egyéni és kollektív emlékezet jelenségei felé. A társadalomtudományok paradigmákhoz való kötöttségének, az elméletépítés konstrukciós voltának és társadalmi-kulturális feltételektől való függésének felismerése szintén lényeges tényező a téma történettudományi megközelítésében, akárcsak szűkebb társadalomtörténeti keretben a strukturális modellek korlátozott magyarázó erejének tapasztalata, a kulturális adottságok mindezektől függetlenül is fennálló hatásának kutatása.[3]

E perspektívából szemlélve egy kor történetírása, történelemfelfogása nem(csak) mint diszciplínának a fejlődése, tudományossága figyelemre méltó, sokkal inkább az, hogy a szakszerűen összegyűjtött anyagból, amely tárolva rendelkezésre áll, mi kerül bele az aktív kollektív emlékezetbe, ennek rituál-

jába, mi van jelen ott, ahol a közösség nevében múltjáról, mint szimbolikus jelentésvilágának egyik strukturáló aspektusáról emlékeznek.[4]

Az ünnep olyan alkalom, amely egy kultúra szimbólumtárát sűrítve mutatja be: alkalmazza, feleleveníti azt, ami a társadalomnak (vagy egyes részeinek) önreprezentációjaként is értelmezhető (praktikus szerepe mellett a közösség életének kiemelt pillanata),[5] és ha a múlt egy eseménye alkalmat ad rá, a kollektív emlékezet elemzésére kiváltképpen alkalmas. Az ünnep keretében a közösség nevében szervezett emlékezés a meglévő intézményeknek (egyebek mellett) legitimációt ad, biztosítja a kontinuitást a múlt és a jelen között. Különösen fontos aspektus a 19. században, hogy az életviszonyok gyors változása folytán az ünnep a politikai keretet közösségként is ábrázolja, és létében magyarázza[6]. Így az emlékezés – a „Gedenken" – rituáléjának a kivitelezése a történeti konstrukciók visszanézésben való egységesítését jelenti, a politikai kultúra adott keretét magyarázó (vagy kihívó) egységes, időbeli képének terjesztését. (Arról nem is beszélve, hogy a történeti érvek milyen fontosak ott, ahol versenyző nacionalizmusok léptek fel.) Ugyanakkor a kollektív (a hivatalos, a politika részeként tartott) emlékezésnek össze kell kapcsolnia a terjedelmében és időben korlátolt egyéni emlékezetet e kollektív múlttal.

Az 1896-os magyar millennium egy ilyen alkalom volt, amely a vázolt dimenziók tanulmányozására bőséges anyagot nyújt. Mint konkrét történeti ünnepnek nem volt előzménye – a kilencszázadik évfordulót pl. még nem tartották meg – ebben a minőségben tehát a 19. század invenciói közé, történeti vonatkozásban e század „teremtett hagyományai" közé sorolható.[7] (Lebonyolítását tekintve más európai államok, helyi közösségek számára is példaképül szolgált.[8] Alkalmat adott ezer év civilizációs fejlődésének felmérésére, a saját teljesítőképesség bemutatására, egyszersmind most kezdődő új ezredévre való kitekintésre. Ugyanakkor alkalmul szolgált a nemzeti történelem képének kialakítására, tömeghatású bemutatására. Mind a két mozzanat jól megfigyelhető a millenniumi kiállításon és a központi állami ünnepségek megszervezésében, lebonyolításában, nemkülönben a történelem illusztrációjának és legitimációjának, illetve az aktuális igények szimbolikus bemutatásának sajátságos keveredésében.

E helyen most a magyar történeti emlékezetnek a millennium alkalmából felidézett egyik felekezeti változatát mutatom be: a történelem protestáns fölelevenítését és magyarázatát evangélikus és református alakjában. A szűkebb értelemben vett emlékeztető beszédek, szövegek elemzése mellett érdemes röviden a helyi ünneplések szimbolikájára, mint a történeti emlékezés vizuális és eseményjellegű keretére is kitérni.

A millennium ünneplése az egész országban nemcsak gondos szervezésben, de központi előírások és rendeletek szerint is zajlott, így biztosítva, hogy valóban az egész ország ünnepeljen, s az emlékezések – a „Gedenken"-ek egybehangzók legyenek. Minden községben május 8-án és 9-én iskolai, ill. polgári

ünnepségek voltak tartandók. A közoktatási miniszter rendelete szerint, amely az ünnep lényegét és a megemlékezés célját, üzenetét a tanulóifjúságra nézve is tömören összefoglalta,[9] „(a)z ünnepség három részből álljon, úm. 1. a hálaadó istentiszteletből, 2. a tulajdonképpeni iskolai ünnepségből s 3. a kirándulásból".[10] A szervezésbe az egyházak, köztük a protestánsok is, bekapcsolódtak, azzal a kifejezett óhajjal, „hogy ünneplésünk lehetőleg egyöntetű legyen".[11] Egy evangélikus lap a nagyon részletes minisztériumi előírásokat és a történelem iskolai szinten végzendő felidézésének lényegét így foglalta össze: „Az iskolai ünnep egyik legkedvesebb pontja a következő: két gyermek, egy lány és egy fiú kimegy az asztal elé, a leány Magyarország megkoszorúzott térképéhez lép, leírja az országot, és elmondja, hogy e szép országot Árpád szerezte meg ezer év előtt. A fiú pedig hazafias költeményt szaval."[12] A rendeletek az iskolaépület és a helység nemzetiszínű szalagokkal való díszítésére is kitértek, éppúgy, mint a gyermekek ünnepi öltözékére. A lányok az előírás szerint fejükön akár élő, akár művirágból készített koszorút viseltek és szintén nemzetiszínű szalagból kötött csokrot tűztek a vállukra. A tervezők szerint ez „igen olcsó, alig pár krajczár árú dísz... mégis nemcsak nagyon megfelel az alkalomnak, nagyobb tömegben impozáns, emelő."[13] Volt, ahol az felemelő idillel szemben az iskolák valódi, kritikusnak ítélt állapotára hívták fel a figyelmet,[14] de a ceremóniák lebonyolítását, emelt légkörét vagy legalább a róluk szóló egyházi lapokban közölt beszámolók ünnepélyes hangulatát ezek az állapotok és kritikai észrevételük nem zavarták meg.[15]

A helyi ünnepségek a nemzeti összetartozás jegyében, színes nemzeti szimbolika felhasználásával és aktualizálásával zajlanak le. Az evangélikus és református lapok erre vonatkozóan szép példákról számolnak be. Amit a 19. század folyamán a „nemzeti" aurájával ruháztak fel, az gyakran egyszerre volt jelen, néha még a nagyon kis lélekszámú községek ünnepein is. Az 1913-ban 784 lakost számoló evangélikus Kapin is, mint a helyi tanító írja, egy „(f)elvilágosodott romlatlan erkölcsű, hazafias szellemű s egy valláson lévő községben"[16] is emelkedett volt a hangulat: „Szép idő kedvezett ünnepünknek, éppen ezért az iskola udvarán tarthattuk meg, mely alkalomra szebbnél szebb koszorúkkal, nemzeti zászlókkal s zöld lombokkal fel lett díszítve. 8 órakor az iskolaudvarról kis seregemmel zászló alatt vonultunk Isten házába a Hymnusz (sic) 2 hangú énekléssével. A leány tanulók fehér ruhában – nemzeti szalaggal átvonva és koszorúval fejükön –, a fiúk bal vállukon nemzeti csokorral, s két hosszú lengő szárral. Megtelt a templom a szülőkkel, kik örömkönnyeket hullatva hallgatták Tiszt. Takács Gyula lelkész úr hazafias imáját s szívreható, még hazafiasabb lelkes beszédét. Azután ismét az iskola udvarán helyezkedtünk el, s az egész község apraja, nagyja jelenlétében megkezdődött az ünnepi aktus a magyar kormány és a Főt. Egyházhatóság utasítása szerint nagy részben. – Majdnem 11 óra volt, mire végeztünk, a midőn nyomban kezdődött a kirándulás 13 zászló alatt zene-

szóval, közben-közben 2 hangú énekkel. – Pont 12 órakor terített asztal várta a kis múzsasereget párolgó friss gulyással, frissen sült zsemlyével s egy-egy deciliter borral. // Lakoma után tánczra kerekedtek, s szüleik és az egész község örömére járták a rapogós magyar csárdást osztályonként a fiúk a leányokkal. Közben volt versenyfutás és ugrás nyereménydíjakkal. – Esti 6 óráig tartott a mulatozás, a midőn sorrendben ismét zászlók alatt az iskola udvarára vonultunk, honnét befejező után mindegyik hazavonult családi körébe kedves emlékeivel egyetemben."[17]

Az esperességi székhely rangjával dicsekedő református Kunszentmiklóson a tíz órára meghirdetett iskolai ünnepre „városunk intelligenciáját" hívták meg, „mely tömegesen meg is jelent". Szavalatok és nemzeti dalok után Szikszay Gusztáv tartott beszédet az ezeréves történelem főbb eseményeiről, amit ima követett.[18] Később a Széchenyi kertben népünnepség vette kezdetét.[19] „A diákok millenniumi díszérmekkel s trikolórral keblükön, lobogók és cigányzene mellett hazafiúi dalokat énekelve vonultak a város végén levő Széchenyi kertbe [. . .]."[20] A következő napon zsoltárokkal s a Himnusszal kezdődött meg az istentisztelet. Baksay Sándor, az akkor költőként is híres esperes mondott prédikációt, melyet a Szózat s a zsoltárok követtek. – A fentiekből kitűnik, hogyan forrtak össze egy hazafias ünnepi szimbolika és a nemzetinek tekintett dzsentrikultúra elemei ebben az ünneplésben. Együtt van a gulyás és a csárdás, a nemzetiszín lobogó, a magyar ruha a városban,[21] népviselet a falun, s a hazafias dalok mellett felcsendül a „magyar" cigányzene is. Az ünnep tehát a helységek lakossági létszámának arányától függően a résztvevők ünnepéből a nézők ünnepévé terebélyesedik. Ez nemcsak Budapesten van így, ahol a tisztán rendi-szellemiségű programjain[22] ünneplők java része főként nézőként vett részt. Teret kapnak a művészi rendezvények,[23] a sportversenyek, felvonulnak a megyei bandériumok – mindezt különleges eseményként és lelkesen fogadja a közönség.

Ilyen ünnepi keretbe foglalva, az ünnep lényeges tartalmi mozzanataként hangzottak el prédikációk a templomokban, ünnepi szónoklatok az iskolákban, tanintézetekben, községi ünnepségeken, egyleti díszüléseken. A protestáns egyházi lapok munkatársai mint ötleteikben bízó, lelkes egyének már előre is közöltek mintabeszédeket, alkalmazható műsorvázlatokat, s nagy számban közreadták „ezredéves" és „millenniumi" dalok szövegét, melyek közismert templomi énekek dallamára íródtak. Néhány iskolai lapban a tanítók, ill. más ünnepi szónokok tájékoztatására szánt szövegek (is) megjelentek. Ezek éppúgy, mint a később, az ünnep után közölt egyházi és egyéb ünnepi beszédek egy-egy hosszan érlelt és erre az alkalomra csupán aktualizált koncepcióról tanúskodnak. Hogyan elevenítették fel és értelmezték a nemzet történelmi múltját az egyházi beszédekben és a világi ünnep szónoklataiban, s vajon mennyire egységes e tekintetben a református és evangélikus megközelítés?[24] A következőkben igyekszem pontosítani; meghatározni a kollektív metanarratívot és felekezeti akcentusait.

1) Szembetűnő közös vonás egy az időn átívelő identitás Árpád honfoglaló harcosai és a jelen népe között, jóllehet az a kis csoport, amely annak idején bevonult a Kárpát-medencébe, időközben a történelmi viszontagságok ellenére hatalmas néppé vált. A honfoglalás értelmezését tekintve azonban jellegzetes különbségek is vannak az evangélikus és református egyházi beszédek között. A református narratív szerint a történtek szükségszerűek voltak, és eleve elrendeltek, Istentől valók. Kézenfekvő tehát a bibliai párhuzam: ahogy Izrael vándorolt hazát keresve, úgy talált honára a magyarság is. A két nép sorsközössége egyértelmű. Az evangélikusok nem vallják ezt a szükségszerűséget. A történeti eseményekre, így a honfoglalásra is úgy tekintenek, mint csodálkozásra késztető történésekre, vagy elgondolkoztató és megborzongtató dolgokra, amelyekből a hit számára tanulságok vonhatók le, és amelyekben nyilvánvaló Isten jelenléte, de nem az isteni eleve elrendeltségnek az értelmében. (Ennélfogva mások a bibliai idézetek is.)

A honfoglalásra leggyakrabban alkalmazott kép a református egyházi beszédekben – mint már jeleztük – a honfoglalók összehasonlítása Izrael népével: „(. . .) te vezetted fel Mózest a Nébó hegyére, hogy meglássa az ígéret földjét; nem a te ígéreted vezette-e a mi népünket is a Kárpát bérczeire s (. . .) midőn meglátták e tejjel-mézzel folyó Kánaánt, (. . .) öntötték el a Duna–Tisza közeit".[25] Mind az események párhuzamossága, mind pedig egy többé-kevésbé közvetlen módon értelmezett kiválasztottság értelmében az összehasonlíthatóság a történelem további menetére is vonatkozik: „Te akartad, te cselekedted mindezt, erőben, hatalomban, szeretetben kifogyhatatlan gazdagságú Istenünk, jóságos mennyei atyánk"; „Légy áldott, hogy népünket eleitől fogva atyai gondodba vetted kegyelmesen"[26]. Lényegesen ritkábban némelyek: „mintegy" relativizálják e párhuzamot.[27] De maga az ezeréves ünnep is a már idézett bibliai képpel kapcsolódhat össze: „Áldás, hogy e napra felvirrasztottál! Felhoztál, mint Mózest a Nébó hegyére, hogy innen a pusztában való keserves zarándoklásunkra vissza- s az ígéret földére előretekinthessünk!"[28] Emellett az Újszövetség történései is adnak alkalmat a történelem politikai értelmezésére,[29] éppúgy, mint a jelenre, isteni áldást kérnek a jövő Kánaánja felé[30] haladtukban.

Az evangélikus narratívokból e bibliai párhuzam azonban kimaradt. A megérkezést a Kárpát-medencébe az emberi cselekvés és döntés sokkal nagyobb bizonytalansága kíséri, és éppúgy mint a későbbi történések ingadozó menete, önelemzésre, erkölcsi és hitbeli tanulságok levonására ad alkalmat. Ezt a szívesen választott textus, „Hatalmas dolgokat cselekedett velünk az Úr" (Zsolt. 126.3) is jól tükrözi. (A leírások tárgyi elemei viszont nagyon hasonlóak.) Az alapvető megközelítést Endreffy pályanyertes műve jól szemlélteti: „Messze kelet pusztáiról érkeztek Attila örökét birtokba venni. A pillanat magasztosságát érezve, dobogó szívvel, fénylő tekintettel, duzzadó erővel, de egyszersmind aggódó vággyal néznek körül a hármas bércz és négy folyam hazáján, és néz-

nek, néznek a messze távolba . . . Vajh' mit rejt a jövő a méhében? Hát ez lesz az új haza! Megadja az eledelt? Lesz-e benne megelégedés és állandóság?"[31] A honfoglalást itt is mintegy szükségszerűen az államalapítás követi.

Mind a református, mind az evangélikus prédikációk a honfoglalást elsősorban a megérkezés szemszögéből elevenítik fel. Némelyek szerint az új ország lakatlannak tűnik (majdnem minden evangélikus beszéd követi ezt a mintát), egy sor református szövegben pedig a föld birtokbavétele harcokkal jár, de ezek is a bibliai párhuzamok egyikeként jelennek meg. Egy evangélikus lelkész mondja el a honfoglalás történetét, mint a föld és víz szimbolikus adományainak követelésével és átadásával történt aktust: egy durva interkulturális félreértés történetét.[32]

2) A honfoglalást felidéző és ünneplő emberek megnevezésében az egyházi beszédek ambivalensek. A „nép", „nemzet", „haza" kifejezés használatában kétféle megközelítés vegyül össze: az egyik a kulturális, a másik a nemzetállami megközelítési mód. Gyakran ugyanabban a szövegben fordulnak elő s mennek át egymásba; végeredményben egymás mellett vannak használatban. Az egyik szerint, mint a nemzetiségi törvény is kifejtette, az ország minden lakosa állampolgár (s nemzetiségétől függetlenül polgári és politikai jogokkal bír). Elvben tehát az ország minden lakosa „magyar", hiszen a millennium az állampolgárok ünnepe – miként a fentebb idézett miniszteri rendelet is az országra és térképére helyezte a hangsúlyt. Itt az alapvető probléma az, hogy a történeti narráció nem szól a nem magyar nemzetiségűek elődeinek vonatkozásában arról, vajon államalapítók, -alkotók voltak-e. A nyelvhasználat kérdése sincs megoldva. Márpedig az állampolgári jogok gyakorlása és a civilizáció vívmányainak átvétele a magyar nyelv kultúrnyelvként való átvételét is magába foglalja. A másik modell szerint csak annak az etnikumnak a tagjai magyarok, amelynek a nyelve magyar, s amely a kultúráját, a nyelvét és ezzel az identitását külső befolyások és kihívások ellenére századokon át megtartotta. Csak ők voltak képesek államalapításra, ők a kultúra hordozói a Kárpát-medencében. Asszimiláció viszont lehetséges, előfeltétele a nyelv átvétele, és az általa közvetített civilizációs értékek elsajátítása.

A fogalomhasználat tekintetében gyakori az ingadozás, ugyanakkor a nemzetállam tagjainak és a magyarul beszélőknek, illetve az ünneplőknek az azonosítása nemcsak református prédikációkban, körlevelekben vagy apró hírekben mutatkozik meg (az utóbbiak úgyis szókimondóbbak), ahogy pl. Szász Károly Duna melléki püspök körlevelében egyházát mint „(e) haza és nemzetünk legmagyarabb népe"-ét említi. Természetesen magyar evangélikus oldalon is előfordul hasonló szóhasználat.[33] Német evangélikus kommentárok szerint (egyházi beszéd a német lapokban nem jelent meg) az evangélikus magyarok szintén Árpád harcosainak leszármazottjai. Az ünnepet a magyar állam, a közös haza ünnepének értelmezik. A millennium kiváltotta nagy nemzeti rajongás láttán nemzetiség feletti, tisztán felekezetileg, vallásilag fogant elveket hirdetnek.[34]

A történeti visszatekintésben „Árpád népe", a „honfoglaló apák" is „nemzet"-ként jelennek meg,[35] akik minden akadály ellenére, diadalmaskodtak: „Árpád népe a Kárpátoktól az Adriáig az úr ma is; az ő vérük, nyelvük, szellemük és emlékük él e földön." Néha az óhajtott nyelvi asszimiláció is az őstörténetig vezethető vissza: „Őseink az itt talált népeket nem irtották ki, és nem tették őket rabszolgáikká sem, mert szabadságszeretetük tiszteletben tartotta a meghódolt idegen fajok szabadságát is. [...] Az idegen fajoknak jogokat és szabadságokat adtak, igazságos és szelíd bánásmód által megnyerték őket, s a nemzet erejét így öregbítették."[36] Az ünnepi szónoklatok szerint a magyart anyanyelvként beszélő minden ember beleszámítódik Árpád utódainak közösségébe: „A világ szeme rajtunk, a maroknyi magyar nemzeten, kik alig kétszázezren jöttünk ide, s most milliókra (17 millió) szaporodtunk."[37] A református narrációkban, az isteni elrendeltség eszméjével összekapcsolódva, nagy hangsúlyt kapnak az ezer éven át érlelt műveltségbeli, jellembeli közös vonások: ez a nép „tisztább értelemmel, nemes önérzettel" bír, Isten „még mint pogány népet" tette „vitézzé, reményben erőssé és arra képessé, hogy hazát alkosson". További tulajdonságokként a magyarokat azokkal a politikai erényekkel ruházta fel, amelyek forradalom és kiegyezés igazolásában kulcsszerepet játszanak, köztük azzal a képességgel, hogy az új hazában, „e bércövezte szép folyamos téreken (...) alkotmányos szabadságszerető néppé fejlődhet!"[38].

Ha tanulságokat vonnak le az elmondottakból, s a hívek figyelmébe ajánlják őket, jobban tudatosul az állampolgárok etnikai inhomogenitása, mint a szóhasználatukban erősen oszcilláló történeti narratívok nyomán. Mind a református, mind az evangélikus egyházi beszédek szerint az ország fennállását és jövőjét legjobban a belső viszály veszélyezteti. „Egyetértésben az erő, békességben virul a haza, s mi békében akarunk, békében fogunk élni, mint édes testvérek, bármely nemzetiséghez, bármely nyelvhez, bármely párthoz s bármely valláshoz tartozunk is."[39] A hazának mint tápláló anyának a felfogása kötelességeket jelent iránta bárkire nézve, egyszersmind „a haza oltára" olyanná lesz, amin mindnyájan áldozni vagyunk kötelesek. „Tisztelet minden vallásfelekezeti meggyőződésnek, tisztelet a nemzetiségi hagyományoknak, de a mint az összes felekezetek fohászainak az egy Isten imádásában kell összefolyniok, úgy a nemzetiségek aspirációinak is a közjó, a haza eszméjében kell összeolvadniok, a mely azokat egyesíti!"[40]

3) Központi gondolat az egyházi beszédek érveléseiben a protestantizmus, illetve a nemzet történetének összefüggése. Itt két fő vonal figyelhető meg: egyrészt a protestantizmus nyugati civilizációt közvetített, tehát nemcsak hogy valódi kereszténység, hanem kultúraközvetítő is; másrészt a protestantizmus az ősi nyelvvel együtt megőrizte a nemzetet, küzdelme összekapcsolódott a szellemi szabadságért, a politikai szabadságért és nemzeti függetlenségért vívott harccal. A világi beszédek és vezércikkek, a műfaj lehetőségeivel élve, ezeket

a gondolatokat határozottabban és részletesebben fejtik ki,[41] de az egyházi beszédekben is feltűnnek, s bizony egyik sem a protestantizmus és a kapitalizmus összefüggését említi, annál inkább a protestantizmus és a modern kultúra egybekapcsolódását. Nemkülönben a nemzet önnön jelentősége is megfogalmazást nyert, ahogy ez a történelem folyamán bebizonyosodott.

A reformáció átvétele mind a két felekezet szemében a kereszténység második felvételének számít, a „megtartó erejével"[42] való második feltöltődésnek. A reformáció nemcsak önértelmezése, hanem mások értékelése szerint is maga a tulajdonképpeni kereszténység, s mint ilyen a nemzeti identitást sikeresen megőrizte, a nemzet fennmaradását oly módon biztosította, hogy az általa képviselt értékek szellemében az általános szabadságért való harcra buzdított. Mint ahogy korábban a kereszténység felvétele, a reformáció is egy kultúra közvetítőjeként és megőrzőjeként tölti be szerepét az ország további fejlődésében. „És éppen abban áll a reformációnak nemzetünk történelmében egyik nagy jelentőségű hivatása, hogy megtartotta a magyart magyarnak."[43]

Érthető módon mind a református, mind az evangélikus lelkészek főleg a nyelv megőrzését hangsúlyozzák érdemként. Az evangélikus egyház többnyelvűsége ebben az összefüggésben nem kerül szóba. Az, hogy az istentisztelet anyanyelvűsége folytán a magyar nyelv megőrződött, az egész egyházra nézve érdemként nemigen kerül szóba.[44] Pedig „A protestantizmus által széthintett szellem volt az, a mely a magyar nemzeti szellemet teljesen kiveszni nem engedé",[45] hirdeti az evangélikus Paulik János. Lutheránus, református pap egyaránt utal arra a Kollonich-féle programra, mely szerint az lett volna célja a császári kormánynak, hogy „Magyarországot először koldussá, azután katholikussá, végül németté kell tenni!"[46] Ez a példa jól szemlélteti a két felekezet közötti megközelítésbeli, hangulatbeli különbséget. Az evangélikus beszéd, szimbolikusan a protestantizmus szabadságeszméire is utalva, végül Istennek köszöni meg, hogy meghiúsította e tervet. A református változatban ez a kifejlet magának az érintetteknek a vívmánya: „Koldussá, koldussá tették, de hogy németté nem tudták tenni, hogy még ma is őseink szép nyelvén zeng ajkainkon a millenniumi öröm- és hálaének, ezt nagyrészben annak köszönhetik, hogy nem tudták katholikussá tenni. És éppen abban áll a reformációnak nemzetünk történelmében egyik nagy jelentőségű hivatása, hogy megtartotta a magyart magyarnak."[47] A református prédikációk határozottabban vetítik előre a kulturális fejlődést, azt a perspektívát, melynek bekövetkezése elképzelhetetlen lenne a reformáció nélkül.[48]

A protestantizmus érdemeiről elismerőleg az ünnep alkalmából tartott beszédek szóltak, amelyek jobbára a református lapokban jelentek meg.[49] Mi lelkesíti a reformátusságot? „. . . az az édes, az a felséges tudat, hogy a honfoglaló Árpád nyelvét mi tartottuk itt meg."[50] A protestantizmus ezenkívül egyrészt a modern kultúra közvetítője volt Magyarország felé, másrészt a nemzet túlélésé-

hez is hozzájárult a kulturális felvirágoztatásához nyújtott segítségével, még inkább nemzettudat megőrzése és a politikai élet újjáélesztése, valamint alkalmas vezéregyéniségek nevelése révén is. „A protestantizmus volt a nyugat-európai kultúra minden újabb vívmányának meghonosítója e földön, s a mi egyházunk képezte az alkalmas anyagot, melyben minden új eszme első sorban talált visszhangra, s ez által míg egyrészről megmentett bennünket az elmaradástól, másrészt az életképességnek mindig újabb elemeivel ruházta fel a nemzetet. [. . .] A protestantizmus működése nélkül talán már nem volna magyar nemzet, vagy ha volna, akkor szellemi sötétségnek és elmaradottságnak oly vigasztalan állapotában vergődnék, mint Európa legelmaradottabb népei. Egy második Írland." A legnagyobb fejlődőképességgel – ezek szerint – a protestáns nemzetek bírnak.[51] Ennek értelmében „a magyar nemzet örökös adósa a hazai protestantizmusnak a minden téren nyilvánuló jó szolgálataiért."[52] Ezt megszívlelve néhányan nemzeti missziót hirdetnek meg a jelenre nézve is.[53]

Evangélikus lelkesültséggel szöges ellentétben, az egyházi beszédeken kívül a püspöki körlevelek is kevésbé hangsúlyozzák a saját történeti érdemeket, inkább az elszenvedett üldözésre, szenvedésre térnek ki, és hálát adnak Istennek a sorsuk jobbra fordulásáért. A protestantizmus érdemei közül főleg az állammal való kapcsolata nyer említést; nem az uralkodásban való részvétel, hanem a múltra visszatekintve a sors mindenkori elfogadása. Ez így fogalmazódik meg: „Gyermeki hűséggel hozott életáldozatot. Néma lemondással tűrte el a mindig igaztalan és kegyetlen elbánást." Az evangélikusok szerint még a hazafiság is elsősorban a kötelességnek van alárendelve, és az ellenállással vagy a haza védésével szemben inkább az uralkodó s az isteni törvény iránti kötelességeknek adnak elsőbbséget: „A valódi hazafiak legnemesebb törekvésével összhangban hódolt meg földi és égi Trónok előtt." Viszont ez is igaz lehet: „A szabadsághősök sorából kivette a maga részét bőven. Mit sem keresve a haza szent körein kívül, egynek vallotta haza- és egyházszeretetet mindig. Evangyéliumi hite, hazafias munkája és vallásos reménye, miként hálaadásának egyetlen imazsámolya, volt és lesz azon 'édes otthon', melyben a boldogulás vallásos hitével, szabadság, felvilágosodás és testvérszeretet evangyéliomi szellem hatalma alatt, tudta összes intézményében és intézkedésében [. . .] keresni és munkálkodni mindig."[54] Így néha az ünnepben való részvétel is főleg az államért, s a védelméért teljesített kötelesség. „Mert illő dolog és kötelességszerű, hogy a midőn mi az állami törvények védőszárnyai alatt vallásunk szabad gyakorlatának szent jogát háborítatlanul élvezzük, és a honpolgári jogokban a haza minden polgáraival egyenlő mértékben osztozunk – a szeretett közhazának örömeiben és bánatában is egyenlő részt vesszük."[55] (Ez a gondolat a német evangélikusokat is áthatja.[56])

4) A korabeli állapotok leírásában a prédikációk – az ezeréves állami léten túl – elsősorban a civilizációs vívmányokat és a kulturális teljesítményeket

méltatják, az elért fejlődési színvonalat, amely bizonyos tekintetben a nyugati országokéval tűnik összehasonlíthatónak. Amire 1848-ban törekedtek, az a század végére elértnek mutatkozik. Csak ritkán térnek ki az ország közjogi helyzetének megoldatlan kérdéseire. Történelem és jelen, az újabb kori történelem és az aktuális perspektíva összebékítése a király dicsőítését is mindig magában foglalja. A király és nemzet közötti kibékülést – amely inkább államjogi formula, mint ténylegesen megállapítható mentális tény – adottnak, az ég szerencsés ajándékának vallják. Ami viszont e kibékülés előtt állt, és amire az istentiszteletek részvevői talán még személyesen is emlékeztek, aminek szájhagyománya, és miként kiállítások mutatták, gazdag népművészeti hagyománya is volt, arra nem vagy csak érintőlegesen tértek ki. A mitizáló nagy múltból ebben az esetben nem volt közvetlen átmenet az egyéni sorsokban átélt konfliktusokba. Ugyanígy a nemzetiségi ellentétek, de a társadalmi feszültségek is zárójelek közé kerültek.

A történelem felidézésének e módja hosszabb teológiai, illetve történetírási előzményekre épülhetett. Az üldözés története éppúgy, mint a hazáért, nemzetért végzett tettek és szerzett érdemek felsorolása egy hosszú, az országgyűlési panaszokig lassan kiépülő hagyományra nyúlt vissza. Református oldalon nyilvánvalóan az eleve elrendelés eszméjének sajátos recepciója a magyar környezetben is nyomon követhető.[57] Általában szólva ezekben a narratívokban teológiai mozzanatok és aktuális politikai reflexeik találkoznak össze. De érdemek határozott hangsúlyozása egy már régebben meglévő tendenciával szemben, csak a 80–90-es évek történéseinek leszűrődése. Hangsúlyos volta a reformátusoknál e felekezet erősebb szekularizációját is tükrözi, az evangélikusoknál megnyilvánuló hagyományosabb kegyességgel szemben. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy a református történelemmagyarázat alapvető konstellációi, az isteni akarat közvetlen jelenlétére való hivatkozás a politikai események integrálását is könnyebbé teszi, s így megkönnyíti a nemzet evilági misszióját, az üdvtörténetből a liberális haladás koncepciójába vezető utat. Az evangélikus szövegekben e felekezet a belső nemzetiségi hasadásra is talál kifejezést, bár, ahogy láttuk, a magyar szellemű egyházvezetésben, a magyarul író lelkészek körében ez nem feltétlenül vezetett kompromisszumhoz. A nemzetnek, ahogy Renan mondta, a közös emlékezés nevében sok mindent el is kell felednie. Az ilyen ünnepi visszaemlékezések során tűnik ki igazán, hogy mi mindent. Az csak az utána következő mindennapokban dől el, hogy áll-e a szimbolikusan felidézett nagy narratív és az egyéni tapasztalat között az a híd, melyen túl a tágabb közösség emlékezetévé válik a nagy narráció.

JEGYZETEK

[1] A Hajnal István Kör „Ünnep–hétköznap–emlékezet" témaköréről 2000-ben Szécsényben rendezett konferenciáján tartott előadás részletesebb változata.

[2] Assmann, J., 1992, 11. 1.

[3] Pl. Appleby (Hunt) Jacobs, 1994

[4] L. egyebek mellett: Berger–Luckmann, 1969, kül. 110, 89–138.

[5] L.: Hettling–Nolte 1993, 7–36, 13–19., továbbá Dörner 1995

[6] L.: Invention 1983; Kaschuba 1999, 168–176.

[7] Hobsbawm és Ranger híres formulája szerint, Invention 1983

[8] Sinkó K. 1983

[9] „. . . hogy Magyarország ezer éves fennállásának ünneplésében az ország ifjúsága, mint a jövő letéteményese részét kivegye s a nagy dicső múlt emlékének illő ünnepies felelevenítésével nemzeti önérzetében és hazaszeretetében megerősödve gyarapodjék ismeretekben, erkölcsökben és hazafiúi erényekben." Tervezet 1896, 134.

[10] A rendeletet az iskolaügy intézményein keresztül, a tanfelügyelők révén terjesztették, az illetékes szaklapokban is megjelent, a protestáns lapok is közölték, az illetékes püspökök is körleveleket adtak ki az ünnepségekre nézve.

[11] Kun B. 1896, 257. Vö. Szász K. 1896, Antal G. 1896, Kiss Á. 1896, Szász D. 1896, Sárkány S. 18996, Baltik F. 1896, Gyurátz F. 1896, Zelenka P. 1896

[12] A népiskolák 1896

[13] Uo.

[14] Pl. „Kérdem: mit koszorúznak meg azon kis és szegénysorsú falusi iskolák, melyekben a legszükségesebb taneszközök, talán épen Magyarország térképe sincsen meg, vagy ha van, az oly kopott és ronda, hogy a gyermek azon a Kárpátok bérczeit alig mutathatja meg". Vitéz L., 1896, 167.

[15] L. Bándy J. 1896, valamint pl. Ezredéves 1896, A Soproni 1896, Millenniumi 1896a, Millenniumi 1896b, A Gyönki 1896, Az Egyházközségek 1896, Budapesti Theológiai 1896, Budapesti Főgimnáziumunkban 1896, Fáklyásmenet 1896 [Pápa], Csomonya 1896, Pelsöc 1896, A Pataki 1896, Egy Nagykörösi 1896, A Sárospataki 1896, A Millennium 1896, A H[ód]-M[ező]-Vásárhelyi 1896, Kisújszálláson 1896

[16] Bándy J. 1896, 217.

[17] Uo. 217–217. A következő napon a felnőttek ünnepeltek, megint templomlátogatással, külön e napra szerzett énekekkel, Takáts lelkész hazafias „szónoklat"-ával, a Himnusz és a Szózat templomi éneklésével. Délután pedig zászlókkal, zenével és karénekkel „körmenetre" vonultak ki. Az ünnep tiszteletére a templomlátogatás után tartott közgyülésen olvasóegylet alapítását is elhatározták. (Egyletek alapítására másutt is sor került, l. pl. Gyülekezeti 1896.)

[18] Ezredéves 1896

[19] A soproni tanítóképző intézet hallgatói az országos tornaversenyen való részvételük biztosítására, útiköltségüknek gyarapítására különösen érdekes műfajú rendezvényt szerveztek: az indulás előtti napon bemutatót tartottak: vallásos énekkel felváltva tornagyakorlataikat mutatták be. (A Soproni 1896)

[20] *Ezredéves* 1896

[21] A budapesti rendezvényekre nézve egy evangélikus magyar lapban külön örömmel látják, hogy az istentiszteletre is magyar ruhába mentek – bár a leírtak egy része egyszerűen a szakminiszter elvárásait valósítja meg: „Nemzeti színű szallagokkal, kokárdákkal, millenniumi érmekkel felékesítve jelentek meg fiúk és leányok a ünnepélyeken. A leányok egy része magyar ruhába volt öltözve", a közönség „gyönyörködött az apró pruszlikákba,

bokorugró szoknyákba öltözött s széles ingujjakban járó-kelő alakokon. A fiúk között is több magyar ruhás volt látható." (*Magyar viselet* 1896)

[22] L. *Sinkó K.* 1896

[23] Így pl. Pozsonyban is, *Millenniumi* 1896a

[24] A megfigyelések alapja a protestáns lapokban (azaz a kerületi lapokként működő, de szélesebb körben terjesztett budapesti *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, a pápai *Dunántúli Protestáns Lap*, a *Debreceni Protestáns Lap*, a *Sárospataki Lapok*, a kolozsvári *Protestáns Közlöny*; továbbá református és evangélikus lelkészeknek szánt kölesdi *Protestáns Lap*; az orosházai *Evangélikus Egyház és Iskola*, a soproni *Evangélikus Népiskola*, a Luther Társaság által kiadott *Evangélikus Családi Lap*, az e témával alig foglalkozó békéscsabai *Evangélikus Egyházi Szemle*, valamint a pozsonyi német nyelvű *Evangelische Glocken. Blätter für Kirche. Schnule und Haus*), de külön publikációkban is nagy számban megjelent egyházi beszédek, a szintén ott közölt egyes helyi ünnepeken tartott beszédek (amelyek főleg református oldalról jól vannak dokumentálva), valamint az ünnep előkészítéséről és lefolyásáról közölt apró hírek és beszámolók. Az egyházi beszéd konvenciói miatt, az istentisztelet által adott keretben, a prédikációkban egyes motívumok kevésbé határozottan jelennek meg, csak indirekt módon, szimbolikus formában villannak fel. A hetilapok vezércikkei, beszámolói egyes ünnepségek előkészítéséről és lefolyásáról ezzel szemben részletesebbek, határozottabbak. (A református szövegek elemzésére l. *Brandt J.* 1998.) Sok prédikációt már az országos ünneplés előtt közöltek, másoknak szánt példaként és inspirációként, ami egyáltalán nem volt szokatlan eljárás. Az „Evangélikus Egyház és Iskola" erre az alkalomra külön pályázatot is hirdetett, a nyertes művek a lap hasábjaiban jelentek meg a zsűri indoklásával együtt. (Vö. *Millenniumi* 1896 is. A nyertesek voltak: 1. *Endreffy J.* 1896, 2. *Paulik J.* 1896, 3. *Sántha K.* 1896, 4. *Éder J.* 1896, 5. *Magyari M.* 1896.)

[25] *Papp K.* 1896, kül. 62. A tejjel-mézzel folyó Kánaánról szintén pl. *Pataki S.* 1896, kül. 164. l.; *Csiky L.* 1896, 257. l. vagy *Barla S. J.*, 285; *Tabajdi L.* 1896, kül. 202. l.; stb.

[26] *Szász D.* 1896, 163. l.; *Ifjúsági* 1896, 235. l.

[27] *Fülöp* 1896, 11. l.; hasonlóképpen *Szász K.* 1896a, 52. l.

[28] *Szász K.* 1896a, 51.

[29] *Csiky L.* 1896, 258. l.; vagy *Szász G.* 1896, 212. l.

[30] *Pataky S.* 1896, 165. l.

[31] *Enderffy J.* 1896, 186.

[32] Sántha K. 1896, 210.

[33] L. (ev.): *Paulik* 1896, 198, 203; *Enderffy* 1896, 186; *Sántha* 1896, 210; (ref.:) *Ifjúsági* 1896, kül. 235, 237; Tabajdi 1896, 202; *Fülöp* 1896, 8.

[34] *Evangelische* 1896, 5; H. 1896.

[35] *Endreffy* 186; vagy *Paulik* 198, *Sántha L.* 210; ref. oldalon pl. *Ifjúsági* 236.

[36] *Endreffy* 187/88; l.: *Sántha K.* 210

[37] *Sántha K.* 209.

[38] *Ifjúsági* 235. Az evangélikus szövegek hasonló tulajdonságokat sorolnak fel; elsősorban előadásuk gesztusa különbözik.

[39] *Sántha K.* 212. A zsűri egyébként „a nemzetiségi torzsalkodásra való célzásnak" mint „disszonáns hangnak" az elkerülését, az óhajtott építő hatás érdekében, kimondottan értékelési szempontjai egyikeként említette meg. (*Jelentés* 1896, 192.)

[40] Uo.

[41] L. kül.: *Horváth J.* 1896, *Szöts F.* 1896, *Molnár J.* 1896, *Zsindely I.* 1896, *Géresi K.* 1896

[42] így pl. *Ifjúsági*, 236.

[43] *Neupor*, 378.

[44] *Enderffy*, 189.
[45] *Paulik*, 1896, 200.
[46] *Neupor B.*, 1896, 378; *Enderffy*, 1896, 190.
[47] *Neupor B.*, 1896, 378. (Ami a szerző szerint fordítva is áll: S miután a mi volt, ezután is lészen, a jövőben a protestantizmus leend, s már – fájdalom – a jelek mutatják, hogy az leend a magyarságnak védbástyája. Mikor tehát egyházunk hitelveihez, alkotmányához szilárdan ragaszkodunk, ugyanakkor a magyarságnak teszünk drága, megbecsülhetetlen szolgálatot." Uo., 379.
[48] Pl.: „S ez az evang. vallás a mellett, hogy ősi szabadságunk megtartójává lett, egyszersmind hatalmas lendületet adott a népműveltségnek, a tudományos és általános előhaladásnak s ez által hazánk felvirágozásának is . . ." *Ifjúsági*, 1896, 236. [Rövidítés az eredetiben.]
[49] Különösen tanulságosak a teológiai akadémiákon tartott beszédek. Géresi és Zsindely előadása mintegy a protestáns történelemfelfogás részletes kifejtéseként olvasható. (*Horváth J.* 1896, *Szöts F.* 1896; *Molnár J.* 1896; *Zsindely I.* 1896; *Géresi K.* 1896.)
[50] *Péter M.* 1896, 22.
[51] *Borsos I.* 1896, 4.
[52] *Radácsi Gy.* 1896, 770.
[53] „(N)emzeti nagy hivatásunk, létmissziónk befejezve még nincs. Dicső nagy őseink hazát foglaltak, nagy hőseink nemzetet és államot alkottak számunkra; de az állam nemzeti kiépítése s a nemzet erkölcsi átnemesítése még mireánk és utódainkra váró feladat." *Szöts F.* 306, l. *Zsindely* 16.
[54] *Zelenka*, 173.
[55] *Sárkány*, 94.
[56] „Aber diese stiefmütterliche Behandlung seitens des ungarischen Staates, die der ev. Kirche zu theil wird, darf uns Evangelische nimmer abhalten, zu den treuesten Bürgern des Landes zu gehören; all unsere Kraft gehört dem Vaterlande, und so wollen wir auch dies Jubeljahr mit rechter Freude feiern, doch stets bedenken, daß Religiosität und Sittlichkeit das Fundament jeder bürgerlichen Ordnung ist. Indem wir unser kirchliches Leben pflegen, erziehen wir pflichttreue, opferfreudige, selbstverleugnende, das allgemeine Wohl eifrig fördernde Söhne und Töchter dem Vaterlande." H. 1896, 4–5. [Rövidítés az eredetiben.]
[57] Erről pl. *Révész* 1934. Sok jel arra utal, hogy az eleve elrendelés gondolata a magyar reformátusoknál a 19. században inkább egy kollektív kiválasztottság eszméjében, mint a Weber által annyira hangsúlyozott személyes kiválasztottság gondolatában ill. ennek féltésében nyilatkozik meg

IRODALOM

ANTAL, G.

1896 Antal Gábor: Püspöki körlevél a millennium ünneplése tárgyában. A dunántúli ev. ref. egyházkerület híveihez. *Dunántúli Protestáns Lap* [DtPL]. (1896) 15, 225–229. l.

APPLEBY (HUNT), Jacob

1994 Joyce Apleby (Lynn Hunt) Margaret Jacob: Telling the truth about history. New York–London, W. W. Norton & Co., 1994

ASSMANN, J.

1999 Jan Assmann: Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen [1992]. München, Beck, 1999

BALTIK F.
1896 Baltik Frigyes: A dunáninneni ág. hitv. evang. Egyházkerület Nagytiszteletű Egyházközségeinek kegyelem és békesség a mi Atyánktól és az Úr Jézus Krisztustól! *Evangélikus Egyház és Iskola* (1896) 11, 105–106. l.

BÁNDY J.
1896 Bándy János: Ezredéves ünnep Kapin. *Evangélikus Népiskola*, Sopron 8(1996) 6–7, 216–217. l.

BARLA S. J.
1896 Barla S. János: Imádság az ezredéves ünnepre. *Dunántúli Protestáns Lap*, 7(1896)18, S. 284–285. l.

BERGER–LUCKMANN
1969 Peter L. Berger–Thomas Luckmann: Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit. Eine Theorie der Wissensoziologie [1969]. Frankfurt a. M., Fischer, 1980

BORSOS I.
1896 Borsos István: Az új ezredév küszöbén. *Dunántúli Protestáns Lap*, 7 (1896) 1, 1–5. l.

BRANDT J.
1998 Juliane Brandt: A protestánsok és a millennium. Felekezeti és nemzeti identitás a késő 19. század nemzeti ünnepeinek tükrében. *Századvég* (1998) 11, 167–193. l.

BUDAPESTI THEOLOGIAI
1896 Budapesti theológiai akadémiánkon. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 39 (1896)20, 317. l.

BUDAPESTI FŐGIMNÁZIUMUNKBAN
1896 Budapesti főgimnáziumunkban. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 39 (1896)20, 317. l.

CSIKY L.
1896 Csiky Lajos: Imák és alkalmi beszéd. Elmondottak május 9-én a debreceni ev. ref. főiskola millenáris ünnepélyén. *Debreceni Protestáns Lap* 16 (1896)20, 257–259. l.

CSOMONYA
1896 május 9. és 10. Csomonyán. *Sárospataki Lapok* 15 (1896)21, 423–424. l.

DÖRNER
1995 Andreas Dörner: Politischer Mythos und symbolische Politik. Sinnstiftung durch symbolische Formen am Beispiel des Hermannsmythos. Opladen, Westdeutscher Verlag, 1995

ÉDER J.
1896 József Éder: Ezredévi egyházi beszéd. *Evangélikus Egyház és Iskola* 11 (1896) 21, 222–225. l.

AZ EGYHÁZKÖZSÉGEK
1896 Az egyházközségek ezredévi ünnepei. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 39 (1896) 20, 317. l.

ENDREFFY J.
1896 János Endreffy: Ezeréves ünnepi beszéd. *Evangélikus Egyház és Iskola* 11 (1896)18, 186–191. l.

EVANGELISCHE
1896 Die evangelische Volksschule und das Millennium. *Evangelische Glocken* 8 (1896)1, 5. l.

EZREDÉVES
1896 Ezredéves ünnepélyek Kunszentmiklóson. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 39 (1896)20, 317. l.

FÁKLYÁSMENET [Pápa]
1896 Fáklyásmenet. *Dunántúli Protestáns Lap* (1896)19, 302. l.

FÜLÖP
1896 Fülöp József: Templomi beszéd elő- és utóimádsággal millenniumi hálaadó Istentiszteletre. Körmend 1896

GÉRESI K.
1896 Kálmán Géresi: Ünnepi beszéd / Május 9-én a debreceni ev. ref. főiskola millenáris ünnepélyén. *Debreceni Protestáns Lap* 7(1896)20, 259–264. l.

A. GYÖNKI
1896 A gyönki algimnázium millennáris ünnepe. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 39 (1896)20, 317–318. l.

GYURÁTZ F.
1896 Ferencz Gyurátz: A dunántúli ág. ev. egyházkerület hiveihez. *Evangélikus Egyház és Iskola* (1896)12, 113–115. l.

GYÜLEKEZETI
1896 Gyülekezeti nőegylet. *Dunántúli Protestáns Lap* (1896)29, 462/63. l.
H. 1896 H.: Ein Jubeljahr. *Evangelische Glocken* 8(1896)1, 3–5. l.

HETTLING–NOLTE
1993 Manfred Hettling–Paul Nolte: Bürgerliche Feste als symbolische Politik im 19. Jahrhundert = Bürgerliche Feste. Symbolische Formen politischen Handelns im 19. Jh. Szerk.: uő. Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht, 1993

A H[ód]-M[ező]-VÁSÁRHELYI
1896 A h.-m.-vásárhelyi ev. ref. egyházban a milleniumi kijelölt napokban . . . *DePL* (1896)21, 279. l.

HORVÁTH J.
1896 Horváth József: Hazánk ezredéves ünnepén. Elmondotta a főiskola ünnepélyén, f. hó 9-ikén. *Dunántúli Protestáns Lap* (1896)19, 289–291. l.

IFJÚSÁGI
1896 Ifjúsági tanítás a millenium alkalmából. *Debreceni Protestáns Lap* (1896)18, 235–237. l.

INVENTION
1983 The invention of tradition, ed. by Eric Hobsbawn–Terence Ranger [1983], Cambridge, Cambridge University Press, 1993

JELENTÉS
1896 Jelentés a millenniumi ünnepi pályamunkákról. *Evangélikus Egyház és Iskola* (1896) 18–22., 191–193., 203–205., 213–214., 225–226., 238–239. l.

KASCHUBA
1999 Wolfgang Kaschuba: Einführung in die europäische Ethnologie. München, Beck, 1999

KISS Á.
1896 Kiss Áron: Főtiszteletű Kiss Áron ev. ref. püspök úr Milleniumi körlevele. *Debreceni Protestáns Lap* (1896)14, 174–175. l.

KISÚJSZÁLLÁSON
1896 Kisújszálláson a f. hó 9-én tartott iskolai millenáris ünnepélyről . . . *DePL* (1896)22, 291. l.

KUN B.
1896 Kun Bertalan: Millenniumi főpásztori levél és utasítás. *Sárospataki Lapok*, 15 (1896)14, 257–259. l.

MAGYAR VISELET
1896 Magyar viselet. *Evangélikus Családi Lap* 1 (1896)17, 135. l.

MAGYARI M.
1896 Magyari Miklós: Ezeréves hálaadó ünnepi beszéd. *Evangélikus Egyház és Iskola* 11 (1896)22, 233–238. l.

A MILLENNIUM
1896 A millenium megünneplése az egyházban és az iskolában. *Debreceni Protestáns Lap* (1896)19, 255. l.

MILLENNIUMI
1896 Millenniumi ünnepi beszédek. *Evangélikus Családi Lap* 1 (1896)17, 136. l.

MILLENNIUMI
1896a Millenniumi ünnepségek Pozsonyban. *Evangélikus Egyház és Iskola* (1896) 216–217. l.

MILLENNIUMI
1896b Millenniumi ünnepély Kisújszálláson. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 39 (1896)20, 318. l.

MOLNÁR J.
1896 Molnár János: Ezer esztendő. Felolvastatott a budapesti ev. ref. theológia által 1896. május 9-én tartott millenniumi ünnepélyen. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 39 (1896)20, 310–311. l.

EGY NAGYKÖRÖSI
1896 (Egy nagykörösi jelenvolt:) A munkácsi ezredéves ünnepélyek. 1896. júl. 19. *Sárospataki Lapok* 15 (1896)30, 609–611. l.

A NÉPISKOLÁK
1896 A népiskolák ünnepe. *Evangélikus Családi Lap* (1896)16, 127. l.

NEUPOR B.
1896 Neupor Béla: Egyházi beszéd. (Hazánk ezeréves fennállásának emlékünnepén) I.–III., *Dunántúli Protestáns Lap* (1896) 22. sz., 344–346. l.; 23. sz., 358–360 l.; 24. sz., 378–381. l.

PAPP K.
1896 Papp Károly: Utó-ima. *Protestáns Pap* 17(1896)2, 61–64. l.

A PATAKI
1896 A pataki diákok ezredévi kirándulása. *Sárospataki Lapok* 15(1896)27, 573–574. l.

PATAKY S.
1896 Pataky Sándor: Ima (egyházi beszéd előtt). Magyarország 1000 éves fönnállásának örömünnepén. *PrP* 17(1896)4, 164–165. l.

PAULIK J.
1896 Paulik János: Ezredéves emlékbeszéd. *Evangélikus Egyház és Iskola* 11(1896)18, 198–203. l.

PELSÖC
1896 Pelsöc is megünnepelte . . . *Sárospataki Lapok* 15(1896)21, 424–425. l.

PÉTER M.
1896 Péter Mihály: Millenniumi gondolatok. *Sárospataki Lapok* 15(1896)2, 21–25. l.

RADÁCSI Gy.
1896 Radácsi György: Iskolai év-nyitó beszéd. *Sárospataki Lapok* 15(1896)39, 769–772. l.

RÉVÉSZ
1934 Révész Imre: Szempontok a magyar „kálvinizmus" eredetének vizsgálatához. *Századok* 68(1934)7–8. 127–275. l.

SÁNTHA K.
1896 Sántha Károly: Egyházi beszéd ezredéves ünnepünkre. *Evangélikus Egyház és Iskola* 11(1896)20, 207–213. l.

SÁRKÁNY S.
1896 Sárkány Sámuel: A bányai ág. hitv. evang. egyház közönségének üdvözlet az Úrban! *Evangélikus Egyház és Iskola* (1896)10, 93–94. l.

A SÁROSPATAKI
1896 A sárospataki öröm-ünnepek. *Sárospataki Lapok* 15(1896)41, 818–825. l.

SINKÓ K.
1986 Sinkó Katalin: A valóság története, avagy a történelem valósága. A millennium-ünnep historizmusa. = Lélek és forma. Magyar művészet 1896–1914. Budapest, 1986, 12–20. l.

A SOPRONI
1896 A soproni ev. tanítóképző intézeti növendékek a tornaversenyen. *Evangélikus Népiskola* 8(1896)6–7., 227. l.

SZÁSZ D.
1896 Szász Domokos: Az erdélyi ev. ref. egyházkerület összes lelkipásztoraihoz. *Protestáns Közlöny [PK].* 26 (1896)17, 139. l.

SZÁSZ D.
1896a. Szász Domokos: Az Isten előtt. *Protestáns Közlöny* 26(1896)20, 163–164. l.

SZÁSZ G.
1896 Szász Gerő: Millenáris, és templom-szentelő beszéd. *Protestáns Közlöny* 26(1896)26, 211–213. l.

SZÁSZ K.
1896 Szász Károly: Püspöki körlevél a millennium tárgyában. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 39 (1896)15, 225–226. l.

SZÁSZ K.
1896a Szász Károly: Új-(s egyszersmind Ezred-) évi Beszéd elöimával. *Protestáns Lap* 17(1896)2, 50–61. l.

SZÖTS F.
1896 Farkas Szöts: Nemzeti örömünk, nemzeti ünnepünk. Ezredévi beszéd budapesti teol. Akadémiánkon. 1896. május 9-én. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 39(1896)20, 305–306. l.

TABAJDI L.
1896 Tabajdi Lajos: Millenniumi egyházi beszéd. *Debreceni Protestáns Lap* 7(1896)16, 201–203. l.

TERVEZET
1896 A millennium alkalmából a népiskolákban tartandó iskolai ünnepségek tervezete. Itt az *Evangélikus Egyház és Iskola* közlése szerint. (1896)15, 134.

VITÉZ L.
1896 Vitéz Lajos: Millenniumi ünnepély népiskoláinkban. *Evangélikus Egyház és Iskola* (1896)16, 166–67. l.

ZELENKA P.
1896 Pál Zelenka: A tiszai ágost. hitv. evang. egyházkerület közönségének, az Úrban hitsoros Testvéreinknek üdv az Úrtól! *Evangélikus Egyház és Iskola* (1896)17, 173–174. l.

ZSINDELY I.
1896 Zsindely István: Millenniumi emlékbeszéd. Írta és 1896. május 9-én elmondta. *A Sárospataki Lapok millenáris melléklete* [=15(1896)19], 2–17. l.

FESTIVAL AND REMEMBRANCE

Construction of historical remembrance in denominational perspective

The interest that has increased both in historical remembrance and recollection, and in personal recollection and collective remembrance, which can also be noticed in the world of professionals (and there it finds expression in new subject-matters and new approaches or at least in new titles) has not necessarily stemmed from methodological arguments in historical scholarship.

Keywords: historical remembrance, denominational perspective, festival, national identity